

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПРАВОСЛАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ВОЛИНИ В XVI-XVII СТОЛІТТЯХ

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF NON-ORTHODOX EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN VOLYN IN THE 16TH-17TH CENTURIES

Стаття присвячена актуальній проблемі історії педагогічної думки й освіти в українських землях, в розрізі діяльності неправославних навчальних закладів XVI–XVII ст. Зроблено спробу проаналізувати діяльність католицьких, унійних та протестантських навчальних закладів на Волині, уникаючи поширених негативних стереотипів, що часто зводяться до сприйняття єзуїта як фанатичного, підступного католика, котрий є ворогом усього українського. Такий стереотип, звісно, мав певні підстави оскільки навіть у народів, у яких домінував католицизм, складалося негативне ставлення до єзуїтів.

Наголошено на тому, що попри це був й інший бік медалі. Саме єзуїтам судилося здійснити «освітню революцію» в XVI–XVIII ст., про яку говорили й писали ренесансні гуманісти. В цей час у країнах Європи орден створив мережу середніх та вищих шкіл, де використовувалися набути ренесансної культури. Після закриття ордену на базі його колегій виникли численні гімназії та університети.

Акцентовано увагу, що освітня програма неправославних навчальних закладів, базуючись на виплеканому гуманістами культі латинського слова, ввела в навчальний обіг праці античних авторів і розробила техніку їх аналізу та наслідування як стилістичного еталона. Водночас учням цих шкіл прищеплювався кодекс зразків добродесної поведінки. Як лектуру з етики єзуїтські педагоги, наприклад, використовували тексти часів античності. Щодо богословської лектури, то вона мала обмежений характер. Вчителі формували побожність переважно через емоційну сферу, залучаючи вихованців до релігійних процесій, театралізованих дійств тощо.

Стверджується, що діяльність неправославних навчальних закладів на Волині змусила православних організувати свої навчальні заклади (Острозька академія, братські школи). Ці школи зверталися, як і єзуїти, до здобутків освіти Ренесансу, а також поширеної не схоластичної філософії. Поліконфесійний характер шкільної освіти формував так звану гуманістичну школу, як новий тип освітніх закладів, які на майбутній період заклали синкретичну православно-латинську складову української культури, загалом.

Ключові слова: гуманістична освіта, єзуїтські школи, колегіуми, неправославна освіта, піарські школи, протестантські школи, унійні школи.

The article is devoted to the topical problem of the history of pedagogical thought and education in Ukrainian lands, in terms of the activities of non-Orthodox educational institutions of the XVI–XVIII centuries. An attempt was made to analyze the activities of Catholic, Union and Protestant educational institutions in Volyn, avoiding widespread negative stereotypes, which often boil down to the perception of a Jesuit as a fanatical, treacherous Catholic who is the enemy of all Ukrainians. Such a stereotype, of course, had certain grounds, since even nations dominated by Catholicism had a negative attitude towards the Jesuits.

It is emphasized that, despite this, there was another side of the coin. It was the Jesuits who were destined to carry out the «educational revolution» in the 16th–18th centuries, about which Renaissance humanists spoke and wrote. At that time, in European countries, the order created a network of secondary and higher schools, where the achievements of the Renaissance culture were used. After the closure of the order, numerous gymnasiums and universities were established on the basis of its colleges.

It is emphasized that the educational program of non-Orthodox educational institutions, based on the cult of the Latin word nurtured by humanists, introduced the texts of ancient authors into the educational circulation and developed the technique of their analysis and imitation as a stylistic standard. At the same time, students of these schools were instilled with a code of exemplary behavior. As a lecture on ethics, Jesuit teachers, for example, used the texts of ancient authors. As for the theological lecture, it had a limited character. Teachers formed piety mainly through the emotional sphere, involving pupils in religious processions, theatrical actions, etc.

It is claimed that the activities of non-Orthodox educational institutions in Volyn forced the Orthodox to organize their own educational institutions (Ostroh Academy, fraternal schools). These schools appealed, like the Jesuits, to the achievements of Renaissance education, as well as to widespread non-scholastic philosophy. The polyconfessional character of school education formed the so-called humanistic school, as a new type of educational institutions, which for the future period laid the syncretic Orthodox-Latin component of Ukrainian culture, in general.

Key words: humanistic education, Jesuit schools, collegiums, non-Orthodox education, piar schools, Protestant schools, union schools.

УДК 37 (091) (477) «16/17»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/55.3.3>

Ткачук А.П.,
канд. іст. наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Постановка проблеми у загальному вигляді. Особливість розвитку шкільництва на Волині в XVI–XVII ст. визначалася в перу чергу відсутністю в українців власної державності. Складна релігійна ситуація та криза православ'я на межі століть сприяли формуванню поліконфесійної структури освітніх закладів в краї. Попри те, що

на Волині в даний період були створені авторитетні православні навчальні заклади, зокрема Острозька слов'яно-греко-латинська школа (академія) (1578) та Луцька братська школа (близько 1617 р.) українській православній еліті було важко витримувати протистояння з католиками, греко-католиками і часто навіть з протестантами

як в релігійно-культурній полеміці так і в розбудові освітньої системи. Тому для розуміння сутності формування так званої гуманістичної освіти важливим є аналіз діяльності неправославних навчальних закладів, які активно діяли на Волині в означений нами період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність католицьких, унійних та протестантських навчальних закладів на Волині була й залишається предметом зацікавлення багатьох дослідників. Водночас дане питання потребує глибшого вивчення, системного аналізу та сучасних трактувань. Окремі аспекти висвітлення даної проблеми містяться ще в дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. Зокрема це стосується праць П. Батюшкова, Н. Теодоровича, О. Цинкаловського. Сьогоднішні дослідники розкривають широкий спектр питань щодо організації освітньої системи та особливостей навчально-виховного процесу в неправославних навчальних закладах. Звертають на себе увагу праці П. Кралюка, П. Троневи́ча, С. Сєракова, В. Омельчука. Освітньосвітоглядні новації останньої чверті XVI – першої половини XVII ст., які на майбутнє закладала діяльність неправославних шкіл формуючи синкретичну православно-латинську спрямованість освітнього та культурного середовища, розглядає Н. Яковенко.

Загалом історіографічна та джерельна база даної проблеми є достатньою для подальших досліджень і сучасних інтерпретацій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність даної проблеми, її багатогранність засвідчена й доведена науковими розвідками ряду вчених. Втім, досліджуючи особливості освітньої діяльності неправославних навчальних закладів вони так і не дали ґрунтовної аргументованої відповіді на питання щодо того чи вдалося єзуїтам, уніатам та протестантам здійснити «освітню революцію» в XVI–XVII ст., про яку говорили й писали ренесансні гуманісти.

Мета статті полягає в аналізі методів та засобів реалізації освітнього процесу в неправославних школах Волині, які формували конкурентне поліконфесійне освітнє середовище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вхідження Волині до складу Речі Посполитої ознаменувало новий та суперечливий етап у розвитку освітнього процесу в регіоні. Це був період утрати попередніх міцних позицій православної церкви, зміцнення становища католицизму, переходу частини православного населення в унію, посилення колонізації та розвитку реформаційних рухів. Особливо після Берестейської унії 1596 р. представники різних релігійних напрямів та течій, що заповнили Волинь, почали організовувати розгалужену мережу своїх навчальних закладів, які користувалися авторитетом в середовищі волинської шляхти.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. навчальні заклади на Волині були представлені здебільшого католицькими, часто єзуїтськими школами – колегіумами. У них навчалися діти польської та української шляхти, а також заможних селян. Єзуїти – члени найчисельнішого католицького ордену «Товариство Ісуса» створеного в 1534 р. Ігнатієм Лойолою з'явилися на Волині на початку XVII ст. для боротьби з ідеями Реформації та для зміцнення позицій папської влади й католицизму. Єзуїти стали організовувати колегіуми, розраховані на молодь не лише католицького, але й православного віросповідання. Такі колегіуми були засновані в Кременці, Острозі, Луцьку, Клевані, Висоцьку. У Луцьку єзуїти розгорнули діяльність з 1604 р. і вже через чотири роки відкрили в місті свій навчальний заклад. На відміну від інших єзуїтських колегіумів тут викладалася старослов'янська мова. Це було зроблено для того, щоб залучити до навчання дітей з православних сімей. Будівництво приміщень і утримання учнів та вчителів здійснювалося за рахунок пожертв та інших прибутків. В 1609 р. луцькі єзуїти отримали дозвіл польського короля Сигізмунда III на купівлю ділянок для будівництва нового колегіуму та костелу. Не виключено, що проект будівництва був розроблений архітектором М. Гінтцом за участю італійського архітектора Я. Бріано [10, с. 95–100]. Костел будувався вздовж стін Окольного замку і був завершений Мацеєм Маєм у 1610 р. Споруда мала три поверхи і до наших днів зберегла свою величність [15, с. 137–138]. Загалом луцька школа давала добру освіту і в перспективі мала шанси перетворитися на вищий навчальний заклад.

Єзуїтські школи на Волині діяли як замкнуті, часто закриті заклади-інтернати. В них навчалися діти, що були відірвані від батьків, сім'ї, оскільки поступали сюди на кілька років під повний вплив наставників-єзуїтів. Жодного контролю своїх закладів з боку світських осіб, а тим більше з боку міщан – осіб нешляхетського походження – єзуїти не допускали. Однак луцький колегіум досить швидко набув популярності. На початках в ньому навчалось 150 учнів, у пізніші часи їх кількість сягала більше 300. Навчання було безкоштовним, а викладання здійснювалося на високому рівні, тому до Луцька приїжджали навчатися зі Львова, Острога та Києва. Курс моральної теології для студентів ввели в 1615 р., філософію – з 1636 р. Викладали також фехтування, танці, мови. При навчальному закладі діяв театр, який мав окрему театральну залу. Викладання філософії припинили в 1638 р. і поновили знову в 1688 р. Математику й фізику викладали впродовж 1692–1695 рр., а згодом відновили в 1753 р. У 1762 р. навчання доповнили курсом етики та вищим курсом філософії [5].

Навчання в єзуїтських колегіумах мало в основному схоластичний характер однак значна увага

приділялася їй основним наукам: граматиці, риторичній і поетичній. Колегіуми склалися з п'яти класів. В трьох нижчих викладалася граматика, латинь, грецька, польська й церковнослов'янська мови, в двох вищих – риторика, діалектика, частково філософія та історія. Навчання велося на латині. Освітній процес в єзуїтів був побудований за принципом змагання – конкуренції між учнями: весь клас поділявся на дві групи («римляни» і «карфагенці»). Перевірка знань учнів проходила у формі своєрідного поєдинку-змагання; кожна погана відповідь кого-небудь з «римлян» викликала велике задоволення з боку «карфагенців» і навпаки. Вихованці єзуїтської школи вміли вести теологічні диспути і виступати з промовами, оскільки важливе місце відводилося риторичній та діалектичній. Бажаючи повернути на свою сторону молодь, єзуїти організували публічні виступи та шкільні вистави. Однак слід зауважити, що більшість єзуїтських шкіл не забезпечували повного циклу отримання грамоти і склалися зазвичай з трьох класів, де вивчалася мова, початки діалектики і риторики. Уся методика в навчальній та виховній роботі була заснована на формуванні в школярів навичок спілкування один з одним. Єзуїтська система виховання формувала в учнів переконаність у тому, що всі засоби придатні для досягнення поставленої мети. Більше половини всіх православних вихованців (Сапіги, Острозькі та ін.) по закінченню колегіумів часто ставали палкими католиками або ж уніатами. Навіть відомий патріот православної церкви Василь Загорівський не обійшов увагою освітні заклади Товариства Ісуса. У своєму заповіті (1577 р.) він наполіг, щоб його діти, після засвоєння руської грамоти і початків латини, були відправлені «до Вільни до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку, або де їх милості признають за найвідповідніше» [2].

В 1701 р. єзуїти з'явилися у Кременці де в 1731 р. ними було закладено великий кам'яний костел в ім'я Всесвітнього Духу Ігнатія Лойоли та Станіслава Костки. При ньому одночасно збудували будинки єзуїтського колегіуму, в приміщеннях якого уже в першій половині XIX ст. було відкрито Вищу Волинську гімназію, перейменовану пізніше в Кременецький ліцей.

Слід зауважити, що в українському суспільстві слово «єзуїтський» часто асоціюється зі зрадою, підступністю, нехтуванням нормами моралі для досягнення певної мети. Не дивно, що при згадці про членів цього ордену у багатьох українців постає образ хитрого священика, який намагається зтягти чергову жертву в обійми католицизму, а згодом – використати її для зміцнення позицій римської церкви. Загалом же єзуїтське шкільництво в другій половині XVI – на початку XVII ст. цілком відповідало культурним потребам української шляхти. Добре знання латини, набуття

риторичних вмінь, знайомство з писемною спадщиною античності – усе це було необхідним для місцевої еліти, яка прагнула інтегруватися до шляхетського стану Речі Посполитої. Лише наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. через місцеві єзуїтські школи, за підрахунками відомого українського історика Наталі Яковенко, пройшло близько 2,5 – 3 тис. юнаків [2].

У XVII ст. з єзуїтськими успішно конкурували піарські школи, котрі утримувалися католицьким орденом Піарів. Ченці цього ордену з'явилися в Польщі в 1641 р. і розгорнули активну діяльність, зокрема в Холмі. Невдовзі вони стали відкривати шестикласні школи й на Волині в яких навчалися насамперед діти української шляхти, які в майбутньому ставали поборниками католицизму. Система навчання будувалася за принципом, характерним для католицьких шкіл. Такі школи діяли в Любешові та Дубровиці.

На початку XVII ст. свої навчальні заклади почала створювати й унійна церква. Організацією шкіл переважно займався чернечий василіанський орден. Такі школи були відкриті при Дерманському, Зимненському та інших монастирях, у Рівному, Острозі, Володимирі [17, с. 143]. Місто Володимир перетворилося в своєрідний центр поширення й утвердження ідей греко-католицької церкви. Саме тут було засновано резиденцію одного з ініціаторів церковної унії – єпископа Іпатія Потія. Звідси походив також і один з найрадикальніших проповідників унії єпископ Української греко-католицької церкви Йосафат Кунцевич. Однак більша частина жителів міста до церковної унії відносилася негативно.

Документів про освітні заклади Володимира до нас дійшло небагато. Найстаріший серед них, датований 1577 р., містить згадку про школу при соборі [4, с. 27]. При ній було двоє постійних вчителів, з котрих один викладав грецьку, а інший – слов'янську мову. В 1595 р. польський король надав привілей, яким було призначено прибутки з маєтків Спаського монастиря на її утримання, а пізніше, як вічний капітал записано 2 500 польських злотих [9, с. 19]. На початку XVII ст. школа перейшла під єпископство Іпатія Потія й отримала субвенції. Наступник Іпатія Потія єпископ Іоаким Моравницький зреформував школу в 1670 р. на шестикласний колегіум. Це був один з найбільших середніх навчальних закладів в українських землях. У різні роки тут навчалось 300–400 учнів. Переважна більшість вихованців були вихідцями з сімей шляхти та унійного духовенства [13, с. 75]. Попри релігійну спрямованість навчального процесу деякі з вчителів прагнули надати навчанню світського характеру. Тут було написано латинською мовою курс філософії і природничих наук, що містив докладний виклад вчення Коперника. Привертають увагу схеми руху планет,

малюнки фізичних приладів, зображення органів людського тіла. Про високий рівень викладання в колегіумі свідчать рукописний курс з поетики, та й сам перелік дисциплін. Учням викладалася алгебра, ряд мов – серед них старослов'янська, англійська, італійська; вивчалися основи сільського господарства. Наприкінці XVII ст. при колегіумі діяла аптека. Навчався в цьому закладі, а згодом викладав риторику і поетику Теофан Прокіпович – видатний філософ, просвітителі і письменник [8, с. 270]. Окремі викладачі публікували тези наукових диспутів, які видавалися в друкарні Почаївського монастиря. З Володимира розпочав свій шлях у науку відомий вчений в галузі фізики й математики, професор Віленського університету Степан Стубілевич. Певний час ректором колегіуму був відомий український релігійний діяч єпископ Абданк Скарбек Важинський. У 1803 р. колегіум перейшов під управління Волинського навчального округу і як усі школи підпорядковувався його начальнику Тадею Чацькому, але на цей час вже почався його занепад.

Крім католицьких та унійних навчальних закладів в другій половині XVI ст. на Волині стали з'являтися й протестантські школи. Поява протестантів була наслідком широкого реформаційного руху. Протестанти надавали великого значення організації шкіл, які створювали при дворах магнатів і шляхтичів, що підтримували реформацію. Рівень викладання вчителів був високим. Навіть покровитель православних у Речі Посполитій Костянтин Острозький розглядав культурну, зокрема педагогічну діяльність протестантів-антиринітаріїв як взірцеву. Останні мали на Волині ряд шкіл, найбільші з яких були в Гощі та Киселині [1, с. 73]. Вчителі-протестанти складали серйозну конкуренцію для католиків і православних й змушували їх до вдосконалення навчального процесу. В протестантських школах значне місце надавалося вивченню катехізису, єврейської, грецької, латинської, а також церковнослов'янської мов, риторики, діалектики й математики. Ці школи мали широку програму, що включала курс «семи вільних наук». Характерною їх рисою була віротерпимість. В них могли навчатися представники різних віросповідань, при чому прийняття протестантизму не було обов'язковим. В основному це були початкові, а часом і середні школи.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. на території Волині значного поширення набуло соцініанство – радикально-реформаційна течія раціоналістичного спрямування. Соцініани заснували свої громади у ряді містечок та сіл. Як правило при кожній з них відкривалась школа. Такі школи діяли в Гощі, Черняхіві, Ляховицях, Острозі, Рафалівці [17, с. 143]. Соцініанська педагогіка перебувала на рівні найкращих досягнень тогочасної європейської педагогічної думки.

Вчителі-соцініани в своїй роботі намагалися використовувати останні наукові відкриття. Рівень їхньої педагогічної майстерності засвідчують підручники «Математичні настанови» (1630) І. Стегмана-Старшого та «Основи етики» (1635) Іона Крелля. З соцініанами співпрацював чеський мислитель, педагог, письменник Я. Коменський, який прагнув спільними зусиллями організувати міжнародний педагогічний колегіум, котрий би протистояв єзуїтським школам. Одним з перших вищих навчальних закладів соцініан на Волині була школа в містечку Киселин Володимирського повіту (нині с. Киселин Володимир-Волинського району). Її було засновано в 1614 р. аріанином Остафієм Кисилем (Гізелем), родині якого належало це містечко. Він і став першим ректором школи. Це була освічена людина, яка володіла кількома мовами, мала літературний хист. У 1631–1632 рр. написав і видав у друкарні Себастьяна Стернацького свій твір «Антопология» – полемічну відповідь на «Апологию» Мелетія Смотрицького, який перейшов до греко-католиків і критикував православних за їхні зв'язки з протестантами. На посаді ректора Остафій Кисіль був до 1634 р. Його наступниками на ректорстві стали відомі на той час особи – Людвік Галайзен, Петро Стегманн, Теодор Сигмонд. Після смерті Кисіля містечко та школа перейшли до Юрія Чаплицького, якого польський уряд переслідував за надання на своїх землях притулку аріанам. На базі Киселинської школи згодом сформувався вищий навчальний заклад. Це сталося в 1638 р., коли припинив своє існування культурно-освітній центр соцініан – Раківська академія. Після закриття цього закладу частина викладачів переїхала до Киселина. Зусиллями Матвія Твердохліба, Якуб Гриневича-Гіжановського (Яна Трембіцького) та Луки Рупневського тут був створений вищий навчальний заклад з філіалом в Береську (нині село Луцького району) [16, с. 301]. Правда, він не міг претендувати на офіційне звання академії чи університету оскільки таке звання надавалося лише королівським урядом, який вороже ставився до єретиків-соцініан. У справі, що була порушена польським урядом проти шляхтичів Чапличів Шпановських, у володіннях яких був Киселин, вказувалося, що вони «начали якуюсь академію в Киселине без позволення Речі Посполитої, приватно на заряженя людей молодых фундовать... а Ракова блюзнерцов под протекцию свою взявши...» [13, с. 309]. Киселинська школа не поступалася офіційно визнаним навчальним закладам України. Навіть противники соцініан називали її академією. Викладачі школи були ознайомлені з найновішими досягненнями тогочасної педагогічної науки. Вони одержували таку саму, а то й більшу платню, а ніж соцініанські проповідники. Школа мала демократичний характер, тут навчалися молоді люди різного стану. Зрозуміло,

що з багатьох причин соцініани на Волині зазнавали переслідування з боку католиків і тому за рішенням Люблінського трибуналу 1644 р. Киселинську школу було закрито. Однак незважаючи на заборону вона проіснувала фактично до кінця 50-х років XVII ст., тобто до вигнання соцініан з Речі Посполитої. При цьому погромі слава Киселина згасла, приміщення школи переробили на костел і келії для монахів кармелітів. Учителі арианства (Людвіг Гільсен, Петро Стегманн, Федір Симонг, Андрій Вишований, професори Криштоф, Ян і Петро Статаріуси), які проживали у містечку були вигнані з нього [17, с. 150].

Висновки. Загалом, поява католицьких, унійних та протестантських шкіл на Волині в XVI–XVII ст. відбилася на загальній організації шкільної освіти, яка мала поліконфесійний характер. Наявність навчальних закладів, що належали різним конфесіям стимулювала між педагогами різних шкіл конкурентну боротьбу. Вчителі, щоб не лишитися без роботи, змушені були використовувати нові досягнення науки, удосконалювати навчальний процес і саму систему шкільної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Батюшков П. Н. Волинь. Историческія судьбы Юго-Западнаго края. Санкт-Петербург: типография Товарищества «Общ. польза», 1888. 431 с.
2. «Великі українці» і орден Єзуїтів. URL: <http://tyzhden.ua/History/7917>
3. З історії луцьких шкіл XVII – початку XX ст. URL: <https://monitor.wolynski.com/uk/news/2822-22809#>
4. Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. Володимир-Волинський. Историко-краєзнавчий нарис. Львів: Наукова думка, 1983. 73 с.
5. Кафедральний костел Святих Апостолів Петра і Павла (Луцьк). URL: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Собор_святих_Петра_і_Павла_\(Луцьк\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Собор_святих_Петра_і_Павла_(Луцьк))
6. Кралюк П. Киселинська академія – одна з перших вищих шкіл. День: щоденна українська газета. К., 2012. № 204/205 (9–10 листопада). С. 8.
7. Кралюк П. Єзуїтські колегії та їхня роль у розвитку богословської культури українців. Київ: Релігієзнавчі студії, 2017. URL: https://risu.ua/yezujitski-kolegiji-ta-jihnya-rol-u-rozvitku-bogoslovskoji-kulturi-ukrajinciv_n84616
8. Крип'якевич І. П. Історія України. Київ: Центр навчальної літератури (ЦУЛ), 2022. 502 с.
9. Левкович І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпег, 1953. 110 с.
10. Луцьк. Историко-архітектурний нарис. Б. Колосок, Р. Метельницький. Київ: Будівельник, 1990. 122 с.
11. Освіта в Луцькому колегіїумі: традиції та сучасність. URL: <https://vcolnuft.volyn.ua/osvita-v-lutskomukolegiumi-tradytsiyi-ta-suchasnist/>
12. Сєряков С. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України. Повсякдення ранньомодерної України. Историчні студії: в 2-х т. 2012. С. 99–140.
13. Теодорович Н. И. Город Владимир Волинской губернии в связи с историей Волинской епархии. Исторический очерк. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1893. 269 с.
14. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. С.-Петербург: Типография Н. А. Лебедева, 1889. 334 с.
15. Троневиц П. Луцький замок в історії України. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 200 с.
16. Труды общества исследователей Волини. Житомир, 1902. Т.1. 332 с.
17. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1984. Т.1. 697 с.
18. Яковенко Н. М. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult239.htm>